

Derleme makale, Gönderim Tarihi: 09.08.2023; Kabul Tarihi: 15.10.2023
DOI: 10.47129/bartiniibf.1339982

Sanayisizleşme: Türkiye ve Doğu Asya Ülkeleri

Dr. Sibel ÖZDEMİR

İstanbul Aydın University, Business Management (English)

sibelozdemir@aydin.edu.tr, Orcid ID: 0000-0003 0633-176X

Öz

Bu çalışmada sanayisizleşme (deindustrialization) olgusuna yönelik farklı yaklaşımlar ele alınmakta ve Türkiye ile Doğu Asya ülkeleri deneyimleri karşılaştırılmaktadır. Kavramın tanımlanmasına ilişkin yapılan çalışmalarda iki yaklaşım öne çıkmaktadır. Yaklaşımların birinde öne çıkan unsur; sanayileşmenin ana dayanağı olarak imalat sanayisindeki değişim dikkate alınmaktadır. Diğerinde ise sanayideki toplam çıktı miktarı veya istihdam oranlarıyla ilişkilendiren çalışmalar öne çıkmaktadır. Sanayisizleşme sürecinde ise öne çıkan durum; imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payının ve toplam istihdam içinde payının azalmasıdır. Türkiye’de yaşanan bu sanayisizleşme süreci karşısında katma değer ve istihdam azalışını telafi edecek bir yapısal ekonomik dönüşüm sağlanamamıştır. Doğu Asya ülkeleri ise bu süreçte devlet destekli stratejik eğitim, teknoloji politikaları ve yatırım altyapı imkânlarının yaratılması gibi stratejik politikaları başarıyla hayata geçirerek başarılı kalkınma süreçleri yaşamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Sanayisizleşme, sanayileşme, imalat sanayii

JEL Sınıflandırması: O14, O57, P52

Deindustrialization: Turkey and The East Asian Countries

Abstract

In this article, different approaches to deindustrialization are elaborated and different practices in Turkey and the East Asian countries are compared. In those works defined industrialization two approaches are to stand distinguishes. In one approach, change in industry, especially in the manufacturing industry, is considered. In another approach, studies that relate to the total output or employment rates in the industry come to the fore. Structural transformation that will occur as a result of the decrease of the industry's share in total value added and its share in total employment has not been actualized in Turkey. It stayed behind them in attracting foreign capital, which has strategic importance in the industrialization process. As for East Asian countries, strategic areas such as the creation of state-supported strategic technology policies-infrastructures and the creation of investment opportunities were realized through strategic policies implemented under state control.

Keywords: Deindustrialization, industrialization, manufacturing industry

JEL Classification: O14, O57, P52

Giriş

Ekonomide yaşanan değişim süreçlerine yönelik farklı bakış açılarından kaynaklı olarak sanayisizleşme (*deindustrialization*) olgusunun tek bir tanımlaması bulunmamaktadır. Özellikle sanayisizleşme olgusu gelişmiş ülkelerde sanayi sektöründe ve özellikle imalat sanayi üretiminde ve istihdamında ortaya çıkan daralma olarak ifade edilmektedir. Birçok çalışma (Bluestone ve Harrison, 1982; Borchert, 2007; Treganna, 2011) sanayisizleşmeyi; sanayinin özellikle imalat sanayisindeki değişimi dikkate alarak tanımlamaktadır. Bazı çalışmalar ise sanayideki toplam çıktı miktarı veya istihdam oranları ile ilişkilendirerek açıklamaktadır (Ferguson ve Ferguson,1994; Borchert, 2007; Rowthorn ve Ramswamy, 1999).

Bluestone ve Harrison, (1982) sanayisizleşmeyi, “ülkenin verimlilik kapasitesinde etkili olan temel sektörlerle yapılan yatırımların yaygın ve sistematik biçimde azalması” olarak tanımlar. 1980 yılında ABD’de imalat sanayisinde istihdam düzeyinin düşmesi sonucu oluşan sanayisizleşmeyi araştıran Bluestone ve Harrison, 1970’li yıllarda yaşanan yüksek işsizlik, ekonomik büyümenin yavaşlaması ve ulusal sektörlerin uluslararası piyasalarda rekabet edebilirliğinin zayıfladığı ve temel sektörlerle yapılan yatırımların azaldığı dönemi incelemektedir. Bu dönemde özellikle finansal kaynaklar, yatırım alanları ve yatırım ekipmanları şeklindeki sermaye yatırımlarının ekonomi için verimli sektörlerden çekilerek verimli olmayan alanlara aktarılması söz konusudur. Bu durumda bazı firmalar yatırım yapmak yerine içinde yer aldıkları

sektördeki firmalarla birleşmeye veya yatırımlarını dış pazarlara kaydırarak ABD’de işsizliğin artmasına sebep olmuşlardır (Bluestone ve Harrison, 1982).

Kutscher ve Personick (1986), sanayisizleşme kavramını temel maddelerdeki (imalat sektörü) yatırımın olmamasının işyerlerinin kapanması ve işten çıkarmalar ile birleşmesiyle sonuçlanan oldukça geniş bir negatif ihracat ve ithalat dengesi olarak tanımlar. ABD deneyimi üzerine çalışılan New York Merkez Bankası’na ait 2006 tarihli bir raporda ise sanayisizleşme süreci gerçek ve fiziki bir yer olarak (örneğin; Rust Belt bölgesi) olarak ele alınarak değerlendirilmiştir. (Cowell, 2015). Bu nedenle bu bölgelerde imalat sektöründe faaliyet gösteren işletmeler kapanmakta, istihdam azalmakta ve yapısal dönüşümler söz konusu olmaktadır. Yapısal değişim biçimlerine ilişkin Thurow (1980), Bluestone ve Harrison (1982) ile Magaziner ve Reich (1983) tarafından getirilen alternatif bakış açıları vardır. “*Sunrise industries*” kavramını ilk kez kullanan Thurow, ekonomideki yapısal değişimlerde ekonominin iyileşmesinde hükümetlerin yeteneklerinin belirleyici olduğunu tartışır. ABD’deki yapısal dönüşümlere ilişkin ampirik bulgular ortaya koyan Bluestone ve Harrison, sanayisizleşmenin sermayenin hareketliliğindeki ve kaynakların düşük maliyetli yerlere doğru yönelmesindeki dönüşümden kaynaklandığını ifade eder (Bluestone ve Harrison, 1982: 18).

Sanayisizleşmeyi değerlendirirken, Ferguson ve Ferguson (1994) sanayisizleşme ile ülkenin refah düzeyinin karşılaştırması gerektiğini önermektedir. Bu yaklaşıma göre, imalat sanayisindeki istihdama bakmak yerine, imalat sanayisindeki ticaret dengesine ve ekonomideki belli sektörlerin korunmasına bakılmalıdır. Eğer bir ülkenin refah düzeyi artıyorsa yani insanlara hizmetler sektöründe çalışmak yerine kendilerine ayıracakları boş zaman yaratıyorsa üretimin robotlar tarafından yapılmasının bir sorun olmaması gerekmektedir.

Sanayisizleşme olgusu, sanayi sektörünün istihdam ve GSYH’daki paylarının azalan bir trende sahip olduğunu ifade etmekte ve imalat kapasitesi kaybı ile birlikte bu kaybın ekonomik ve sosyal sonuçlarına da işaret etmektedir (Stover ve diğ., 1999: 158). Jenkins’e göre bu olgu, özellikle gelişmiş ekonomilerde üretim kaybı ile değil de, üretim artış hızının düşmesi ile birlikte ortaya çıkan bir durum olarak gözlenmektedir (Jenkins, 2001: 234- 235).

Borchert (2007) ise sanayisizleşmeyi; yatırımların farklı alanlara kaydırılması ile sanayi sektörünün küçülmesi şeklindeki yapısal süreç olarak tanımlar. Bu durum, maliyetleri azaltmak ve karı arttırmak çabasında olan üreticilerin kararı sonucu ortaya çıkar. Üreticiler, imalat sanayisini ucuz işgücü olan yerlere (dış pazarlara) kaydırmak veya imalat sanayisinden çekilmek yerine dış pazarlardan daha ucuz fiyatlı ürünleri ikame etme eğilimindedir. İşgücü verimliliğinin artması da sanayisizleşmeye yol açabilir. Sanayi sektörünün küçülmesi ile hizmetler sektörünün büyümesi eş zamanlı gerçekleşir. Sanayi sektörünün daralması ile işsiz kalan işgücüne hizmetler sektörü düşük ücretli, geçici ve düşük nitelik gerektiren istihdam imkânı sağlar. Sanayisizleşmenin yarattığı temel sorun; sanayi sektöründeki işgücünün yüksek ücretli ve güvenli işlerini

kaybetmeleri sonucunun ortaya çıkmasıdır. Bu durum sanayi sektöründen dışlanan işgücünün kendilerini, ailelerini, buldukları sosyal çevreyi olumsuz etkiler ve yüksek derecede fakirlik ve evsizlik (homelessness) yaratmaktadır (Borchert, 2007: 256).

Treganna (2009) yapmış olduğu çalışmada; imalat sanayisindeki istihdamın azalması olarak tanımlanan sanayisizleşmeye farklı bir açıdan yaklaşır. Yapmış olduğu ampirik çalışmada imalat sanayisindeki istihdam oranları yanında, imalat sanayisinin GSYİH içindeki payını, katma değeri yüksek oranlı sanayi üretim, emek yoğun imalat sanayi üretim seviyelerini ve ekonomik büyümeyi birlikte değerlendirmektedir. Araştırmanın sonucunda imalat sanayisindeki istihdamın düşmesini; imalat sanayisi içinde emek yoğun sanayi payının düşmesi ile birlikte gerçekleştiğini belirtir. Sanayisizleşmenin imalat sanayisindeki istihdamın düşmesi ile imalat sanayi yapısının birlikte değerlendirilmesi gerektiğini önerir (Treganna, 2009). Treganna (2011). Daha sonraki çalışmasında ülkelerdeki imalat sanayisindeki istihdam ile birlikte imalat sanayisi içindeki emek yoğun sektörlerdeki istihdamın değişiminin karşılaştırılması ile sanayisizleşmenin tanımlanması gerektiğini ileri sürmektedir. İmalat sanayisindeki istihdam düşüşünün sebebinin; imalat sanayisindeki emek yoğun sektörlerin azalmasından mı ya da ekonominin genelinde imalat sanayisinin küçülmesinden mi kaynaklandığının ortaya çıkartılması ile sanayisizleşmenin tanımlanması gerektiğini savunmaktadır (Treganna, 2011: 9).

Sanayisizleşmenin ülkeler için bir sorun mu ya da gelişmiş ekonomilerin sanayileşme sonrası yaşaması gereken doğal bir süreç mi olduğunu belirleyen unsur, sanayi sektörü ile hizmetler sektörü arasındaki karşılıklı etkileşimin değerlendirilmesi gerektiğidir. (Ferguson ve Ferguson, 1994). Sanayisizleşmeyi imalat sanayisinin küçülmesi ve istihdam yönünden değerlendirirsek, sanayi sektörünün daralması sonucu ortaya çıkan işgücü kaybının alternatif sektörlerde değerlendirilmesi eğilimi düşükse işsizlik sorunu ortaya çıkacaktır. Sanayi sektöründeki bu daralma ile birlikte ekonominin artan işgücü nüfusunu absorbe edici, ortadan kaldırıcı düzeyde ekonomik büyüme gerçekleştirmesi ve istihdam sağlayıcı sektörler yaratılması gerekmektedir.

Rowthorn ve Ramswamy (1999) çalışmalarında; gelişmiş ülkelerde görülen sanayisizleşmenin nedenleri olarak şu iç faktörleri belirtirler: Bu ülkelerin imalat (sanayi) sektörü hizmetler sektörü ile karşılaştırıldığında verimlilik artışlarının daha fazla olması ve bu sektörde fiyatların düşük olması sonucu ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş ülkelerde imalat sanayisindeki istihdam oranının düşmesinde dış faktör olarak ise; kuzey-güney ticareti olarak adlandırılan gelişmiş ülkelerin imalat sanayinde gelişmekte olan ülkeler ile yapmış oldukları ticaretin etkisini incelemiştir. Bu ticaret, gelişmiş ülkelerdeki işgücü verimliliğini arttırmak yönünde etkiliyken imalat sanayinin toplam çıktı içindeki payını daha az etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerde GSYİH içindeki yatırım oranlarının düşmesi ise bu ülkelerde imalat sektörü çıktıklarına olan talebin yönünü değiştirmektedir (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 34).

İmalat sanayisindeki emek yoğun sektörlerin azalması ve işgücü verimliliğinin artması imalat sanayisindeki istihdamın azalmasına yol açabilmektedir. Bu durum

özellikle yeni sanayileşen Doğu Asya ekonomilerinin büyüme deneyimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Treganna yapmış olduğu ampirik çalışmada, Asya ekonomilerinin imalat sanayi yapısının emek yoğun yapıdan yüksek verimlilik ve katma değer yaratan yapıya dönüştüğünü belirtir (Treganna, 2011: 14). Treganna (2011), birçok gelişmekte olan ülkenin gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldıklarında sanayisizleşme sürecine kişi başı gelir seviyelerinin daha düşük seviyelerdeyken geçtiklerini belirtmektedir. Gelişmiş ülkeler, ekonomik olgunluk (*economic maturation*) düzeyine ulaşmanın bir sonucu olarak sanayisizleşme sürecine geçmişlerdir. Buna karşılık gelişmekte olan ülkeler ise uyguladıkları ticaret ve finansal serbestlik politikalarına yönelik politika değişiklikleri ile birlikte sanayisizleşme sürecini yaşamışlar ve sonuçta ekonomik büyüme ve işsizlik ile ilgili olumsuz ve ciddi ekonomik sorunlar yaşamışlardır. Bu süreci erken veya zamansız sanayisizleşme (*premature deindustrialization*) olarak ifade eden Treganna (2011), bu ülkeler için tekrar sanayileşmenin gerekliliğini ileri sürmektedir.

1. Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde Sanayisizleşme Süreçleri

Gelişmiş ülkelerde istihdamın dağılımı büyük bir oranda imalat sanayi ve hizmetler sektörü arasında dağılmıştır. İstihdam oranının bu iki sektör arasındaki dağılımı, iki sektördeki işgücü verimliliği ve çıktı düzeylerine göre değişmektedir. Hizmetler sektöründe işgücü verimliliği daha düşük olduğu için toplam istihdamdan daha çok pay almaktadır. Aynı zamanda imalat sanayisindeki hızlı işgücü verimlilik artışları da bu sektördeki istihdamı azaltmaktadır (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 19).

Balassa (1986), gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki imalat sanayi ürünleri ticaretine yönelik çalışmasında; gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arası imalat sanayi ürünleri ticaretinin sonucunda gelişmiş ülkelerin istihdam düzeyinin olumsuz yönde etkilenmeyeceğini ileri sürmektedir. Bu tür ticaretin karşılıklı çıkarlara dayandığını vurgulayan Balassa, gelişmekte olan ülkelerin dış satımlarının artması sonucunda gelişmiş ülkelere daha önemli düzeyde pazar oluşturacaklarını belirtir. Bu tür bir ticaret sonucunda düşük nitelikli emek yoğun sanayilerde istihdam kaybı olabilecektir. Ancak buna karşılık gelişmiş ülkelerdeki bazı sanayilerde düşük nitelikli işgücünden yüksek nitelikli işlere doğru bir kayma, düşük nitelikli emek yoğun sanayilerden nitelik ve fiziki sermaye yoğun sanayilere yönelik bir kayış gerçekleşeceği ileri sürülmektedir (Balassa, 1986: 7). Sanayisizleşmenin gelişmiş ülkelerin yaşaması gereken bir süreç olduğunu ileri süren bu görüşlerin yanında, sanayisizleşmenin dönemsel ve durgunluk yaratan bir süreç olduğunu tekrar sanayi sektörünün büyümesi (*reindustrialization*) ve tekrar istihdam yaratması için değişimi gerekli gören çalışmalar da mevcuttur (Borchert, 2007: 258).

Gelişmekte olan ülkelerde talebin gelir esnekliği imalat sanayisinde yüksek, gelişmiş ülkelerde ise düşüktür. İmalat sanayisinde işgücü verimliliği ekonominin geneline göre daha hızlı artmaktadır. Ekonomi büyüdükçe imalat sanayi ürünlerinin fiyatları daha hızlı düşer. Bu nedenle imalat sanayi ürünleri yerine diğer sektörlere

doğru ekonomide bir kayma oluşur. Özellikle verimliliğin düşük olduğu hizmetler sektörüne doğru bir kayma ortaya çıkar (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 21).

Gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesinde dış bir faktör olarak güney-kuzey ticareti olarak adlandırılan gelişmiş ülkelerin imalat sanayinde gelişmekte olan ülkeler ile yapmış oldukları ticaret, imalat sanayisindeki istihdamın düşmesini etkilemektedir. Gelişmiş ülkeler gelişmekte olan (güney) ülkelerden özellikle işgücü yoğun imalat ürünleri ithal ederek kendi imalat sanayilerindeki istihdamı azaltmış olurlar. Sonuçta, ortaya çıkan bu istihdam açığının kapatılması, gelişmiş ülkelerde özellikle niteliksiz işgücü istihdamı ile azalan toplam istihdamın, ihracata dayalı sermaye veya teknoloji yoğun sektörlerde yaratılan nitelikli işgücü istihdamı ile dengelenmesine bağlıdır (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 19).

Gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticaretin gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesine olan etkisi Saeger (1997) tarafından incelenmiştir. Saeger (1997), yapmış olduğu çalışmada OECD ülkelerinin kendi aralarındaki ticaretin ve ayrıca gelişmekte olan ülkeler ile yapmış oldukları ticaretin (kuzey-güney ticareti) gelişmiş ülkelerin sanayisizleşmesine etkisini araştırmıştır. Saeger, ampirik araştırması sonucunda OECD ülkelerinin, özellikle imalat sanayi ürünlerine dayalı olan gelişmekte olan ülkelerle ticaretlerinde ya da ekonomik ilişkilerinde OECD ülkelerinin imalat sanayisindeki istihdam oranını, toplam istihdam seviyesini ve imalat sanayisi toplam çıktı düzeyini olumsuz etkilediğini belirtmiştir (Saeger, 1997: 580). Bunun yanında OECD ülkelerinin kendi aralarındaki ticaretin ise bu ülkelerdeki imalat sanayisi istihdam oranını ve imalat sanayisinin toplam çıktı düzeyine etkisi çok küçük düzeydedir (Saeger, 1997: 581).

Gelişmiş ülkelerin sermaye yoğun imalat sanayisinde ihracata dayalı bir ekonomik gelişme içindeyken, buna karşılık gelişmekte olan ülkelere emek yoğun imalat sanayi ürünlerinde (tekstil, oyuncak gibi) uzmanlaşmışlardır. Sermaye yoğun imalat ürünlerinin üretimi için daha az oranda nitelikli ve gelişmiş işgücü gerekirken, aynı miktarda emek yoğun imalat sanayi üretim için ise daha fazla sayıda niteliksiz işgücü gerektirir. Bu nedenle kuzey-güney ticareti gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayisindeki istihdamı azaltır ve imalat sanayisindeki işgücü niteliğinin kompozisyonunu değiştirir (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 2). Sanayisizleşme; gelişmiş ülkelerde imalat sanayisindeki işgücü verimliliğini ve niteliğini arttırmaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki imalat sanayi üreticileri ucuz ithalat ile rekabet edebilmek için sahip oldukları işgücünü daha verimli kullanmak ve üretimlerini katma değeri yüksek ve sermaye yoğun olan alanlara kaydırmaktadırlar (Rowthorn ve Ramswamy, 1999: 19).

Küreselleşme olgusunun bir boyutu olan ticari ve finansal serbestliğin giderek yaygınlaştığı dönemde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticaretin de gelişmekte olan ülkelerin imalat sanayisine olumsuz etkisi olmuştur. Bu ticaret sonucunda sanayi ürünlerinin üretimi için gerekli araştırma, planlama, geliştirme gibi süreçler merkez ülkelerde kalmak kaydıyla, üretim etkinliklerinin merkez gelişmiş ülkelere, gelişmekte olan çevre ülkelere kayması biçiminde dünya ekonomisinde

sanayi etkinliklerinin yeniden yerleşimi olarak adlandırılacak bir sonuç ortaya çıkmıştır. Çok uluslu firmalar yatırımlarının önemli bir kısmını çevre ülkelere kaydırıldı. Teknolojik gelişme ve sermaye birikim dinamikleri zayıf olan gelişmekte olan ülkeler, ekonomilerini büyütme ve refahlarını arttırmak amacıyla dünya ekonomisinde yer değiştiren sanayi faaliyetlerinden, doğrudan yabancı sermaye hareketlerinden pay alma yarışına giriştiler. Hatta gelişmekte olan ülke ekonomilerinin performans değerlendirmesinin bir ölçütü de ne kadar doğrudan yabancı sermaye çektiğine göre belirlenmiştir.

Son otuz yıl boyunca dünyadaki birçok gelişmiş ülkede toplam istihdam içinde imalat sanayisi istihdamı azalma eğilimi göstermektedir. Rowthorn ve Ramswamy (1997), sanayisizleşme olarak tanımlanan bu durumun imalat sanayisinin küçülmesi veya önemsizleşmesi olmadığını ve genel olarak ekonominin küçülmesi anlamına gelmediğini aksine ekonomik gelişme ve yaşam standartlarının yükselmesinin doğal sonucu olan bir süreç olduğunu ileri sürmektedir. ABD’de, Avrupa’nın birçok ülkesi, Japonya ve son dönemde Doğu Asya’da Çin, Tayvan, Güney Kore ve Hong Kong’un da bu süreçte olduğu değerlendirilmektedir.

Sanayisizleşmenin sonucu özellikle ABD’de ciddi gelir dağılımı eşitsizlikleri ve birçok Avrupa ekonomisinde işsizliğe yol açtığını ileri süren tartışmalar da mevcuttur. Ayrıca sanayisizleşmenin piyasaların küreselleşmesi sonucu gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ülkeler arasındaki ticaretin sonucu olduğunu ileri süren tartışmalar da devam etmektedir. Gelişmiş ülkelerde imalat sanayisinde yaşanan işgücü kayıplarının sebebi emek yoğun imalat sanayilerini gelişmekte olan ülkelere kaydırmalarıdır. Rowthorn ve Ramswamy (1997), kuzey-güney ticaretinin sanayisizleşmede etkisinin çok az olduğunu ve sanayisizleşmenin ekonomik gelişme sürecinin doğal sonucu olduğunu ileri sürerler (Rowthorn ve Ramswamy, 1997).

Tarım, imalat ve hizmetler sektörü

Ülkelerde kişi başına gelir düzeyi arttıkça tarım sektörünün ekonomi içindeki payı sürekli azalmakta ve hizmetler sektörün payı ise artmaktadır. Ülkeler zenginleştikçe (kişi başına gelir düzeyleri arttıkça) imalat sanayi sektöründeki istihdam oranı ve çıktı düzeyi ilk olarak artmakta ve daha sonra düşüş göstermektedir. Bu durum birçok gelişmiş ülkede yıllar önce başlamış şu anda ise orta-gelir grubundaki ülkelerde yaşanmaktadır (Thirwall, 2011).

Thirwall (2011), kişi başı gelir düzeyleri farklı olan ülkeler arasında imalat, tarım ve hizmetler sektörlerindeki istihdam düzeylerini karşılaştırır. Gelir düzeyi düşük olan ülkelerde tarım sektöründeki istihdam %40’ı aşmaktayken sanayi sektöründeki istihdam oranı %15 düzeyindedir. Buna karşılık, yüksek gelir seviyesindeki ülkelerde tarımdaki istihdam %5 ve sanayi sektöründe ise %30 seviyesindedir. Hizmetler sektöründeki istihdam oranı ise her iki gelir düzeyindeki ülke grupları için ise yüksek oranda ve artmaktadır. Ancak her iki ülke grubundaki hizmetler sektörünün yapısı veya içeriği birbirinden farklıdır. Düşük gelir grubundaki ülkelerde hizmetler sektörü daha

önemsiz ve küçük yapıdayken yüksek gelir gruplu ülkelerde ise daha karmaşık (sofistike) bir yapı mevcuttur.

Ayrıca Thirlwall (2011), sektörlerdeki istihdam yapısı ile sektörlerin ekonomideki toplam çıktı düzeyleri ile GSYİH içindeki paylarını karşılaştırır. Farklı gelir gruplarındaki ülkelerde sektörlerin toplam çıktı içindeki paylarında, ülkeler arasındaki verimlilik farklarının da dikkate alınması gerektiğini ileri sürmektedir. Düşük gelirli ülkelerde ortalama olarak tarım sektörünün GSYİH içindeki payı %30 iken tarımdaki istihdam oranı %40'tır. Çünkü sanayi sektörü ile karşılaştırıldığında verimlilik tarım sektöründe düşüktür. Yine bu ülke grubunda sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı %20 iken sanayideki istihdam %15 seviyesindedir. Hizmetler sektörünün toplam çıktı içindeki payı ile bu sektördeki istihdam oranı ise neredeyse eşittir (Thirlwall, 2011).

2. Sanayisizleşme Bağlamında Türkiye Ekonomisi

Kazgan'a göre (2009) 1990-2005 döneminde Türkiye ekonomisinde Doğu Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında iki göstergenin (dışa açıklık ve imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı) birbirine ters yönde seyretmektedir. Yani, serbestleşme dış ticaret oranını yükseltirken imalat sanayinin GSYİH'de pay kaybetmesiyle birlikte Türkiye ekonomisi sanayisizleşme sürecine girmiş gözükümlerdir. Kazgan, çalışmasında ülkelerin dış açılımlarıyla birlikte imalat sanayisinin GSYİH içindeki payının azalmasını sanayisizleşme olarak tanımlamıştır (Kazgan, 2009: 309).

Özelleştirmenin de sanayisizleşmenin bir diğer nedeni olduğu savunulmaktadır (Kazgan, 2009). Latin Amerika ve Türkiye gibi IMF dayatmalarıyla bütün kamusal sanayilerini kriz içinde özelleştiren, ya da kapatma durumunda kalan ülkelerde sanayisizleşme yaşanmasının bir nedeni de bu olmuştur. Latin Amerika ve Türkiye, (Asya'dan farklı olarak) geçmişte en güçlü ve yaygın kamu sanayilerine sahip olan ülkelerdi. Büyük ölçekli, ileri teknoloji ve özellikle bütünleşik tesislerin geçmişte kamu sanayileri olarak kurulmuş olmaları, bu tesisler devreden çıkınca sanayisizleşmeyi getiren bir süreç yaratmıştır. Bu bağlamda iki boyutlu bir sanayisizleşme ortaya çıkmıştır; biri bu kapatılan ya da üretimi daraltılan kamu sanayileri üretiminden yoksunluk, diğeri kamu sanayilerinin yoğunlaştığı girdi üretimi sayesinde özel kesime yapılan satışlarda izlenen ucuz girdi fiyatından ve satışlarda ucuz finansmandan yani sanayiye yapılan mali desteklerden yoksun bırakılmak olmuştur. Bu süreç 1980'lere kadar Latin Amerika ve Türkiye'yi ithal ikameye dayalı bir ekonomik model olarak tanımlarken, Asya ülkelerinde her zaman ihracata dönük ve daha çok özel kesime dayalı büyüme süreci olarak tanımlanmıştır. (Kazgan, 2009: 310).

Tablo 1'de görüldüğü üzere, 1980 sonrası Türkiye ekonomisi imalat sanayisine ilişkin temel veriler yer almaktadır. Türkiye ekonomisi imalat sanayisinin GSYİH içindeki payının azalma eğilimde olduğu ve ithal girdi bağımlılığı yüksek olan orta-düşük ve orta-yüksek teknoloji yoğun sektörlerle yöneldiği görülmektedir.

Tablo 1: Türkiye Ekonomisinde Beş Yıllık Dönem Ortalamaları ile İmalat Sanayisine İlişkin Veriler

Dönem	İmalat sanayisi katma değerinin GSYİH içindeki payı	Toplam istihdam içinde imalat istihdamı payı	Yıl	İmalat sanayi ihracatı (Milyar \$)	İmalat sanayi ithalatı (Milyar \$)	İhracat-ithalat değeri (Milyar \$)
1986-1990	22.4	14	2005	68.8	97.3	-28.5
1991-1995	21.8	14	2007	101.3	139.3	-38.0
1996-2000	21.7	15	2009	95.8	115.1	-19.5
2001-2005	17.9	17	2011	125.9	183.9	-58.0
2006-2010	16.2	18	2013	141.4	198.8	-57.4
2011-2015	16.5	18	2015	134.4	166.8	-32.4
2016-2019	17.7	18	2017	147.2	190.7	-43,5
			2019	161.6	154.3	7.3

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2010. www.dpt.gov.tr (2013). TÜİK (2020), www.tuik.gov.tr

İmalat sanayi sektörü istihdamı, 1980 yılı sonrasında günümüze yaklaşık ortalama %15 gibi düz seyir izlemektedir. Ancak GSYİH içindeki payı ise 1987’de %25’ten 2010 yılında %16’ya düşmüştür. İmalat sanayisi içindeki alt sektörlerin paylarına bakıldığında; gıda ürünleri, içecek, tekstil, mobilya, kâğıt ve kâğıt ürünleri gibi düşük teknoloji yoğun sektörlerin payı toplam %33, toplam istihdam içindeki payları ise %54,2’dir. Metal eşya, mineral, plastik, kauçuk, kok kömürü, rafine edilmiş petrol gibi orta-düşük teknoloji ürünlerinin imalat sanayi içindeki payı %32, istidam içindeki payı ise %15’tir. Makine teçhizat, motorlu kara taşıtı sanayisi, elektrikli makine ve cihazlar, kimyasal madde ve ürünler tıbbi cihazlar gibi orta yüksek teknoloji yoğun sektörlerin payı %30, istihdam içindeki payları ise %21 oranındadır. İmalat sanayi sektöründe ithal girdi kullanım oranları ise şöyledir; düşük teknoloji yoğun imalat ürünlerinde ithal girdi kullanım oranı ortalama %19, orta-düşük teknoloji yoğun ürünlerde %31, orta-yüksek ürünlerde ise %33 düzeyindedir. Bu durum imalat sanayisi ürünleri ihracat ve ithalat açığının giderek yükselmesi ile görülmektedir.

Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası dışa açık sanayileşme stratejisi ile birlikte dışa açılma sürecinde imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı azalma eğilimi göstermiştir. Genel olarak gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmişlik düzeyinin bir sonucu olarak imalat sanayisinin payının azalması ve dolayısıyla emek yoğun sektörlerden teknoloji yoğun sektörlerle geçiş süreci ile imalat sanayisindeki istihdam oranının azalması sanayisizleşme olarak adlandırılmıştır. Türkiye ekonomisi, birçok gelişmekte olan ülke ve özellikle Doğu Asya ekonomilerinin aksine ekonomik olgunluk düzeyine (yüksek kişi başına gelir ve GSYİH) ulaşmadan ve 1980 sonrası uygulanan

ticari ve finansal serbestlik politikalarının bir gereği olarak bu sürece geçmiştir. Sonuçta imalat sanayisinin toplam katma değer içinde payının azalması ile düşük katma değer yaratan, dışa bağımlılığı yüksek sektörlerin ağırlığının artması bir arada yaşanmıştır. Bu süreçte Doğu Asya ülkelerinden farklı olarak yüksek kişi başına gelir düzeylerine yükselme ve ekonominin genelinde istihdam imkânları yaratan sektörlerle doğru bir kayma gerçekleşmemiştir. 1960'lı yıllardan 1980'lere kadar imalat sanayisinin ekonomi içindeki önemi ve payı yükseliş içinde olan Doğu Asya ekonomilerinde ise yüksek kişi başına gelir düzeylerine ve en önemlisi yüksek teknoloji yoğun ürünlerde uluslararası piyasalarda rekabet gücüne ulaştıktan sonra 1980 sonrası imalat sanayisinin GSYİH içindeki ve istihdamdaki payı azalma eğilimine geçmiştir. Doğu Asya ekonomileri sanayisizleşme sürecinde işsizlik sorunu ile karşılaşmadan sermaye yoğun imalat sanayi yapısı ile rekabet avantajı elde etmişlerdir.

Diğer yandan, gelişmekte olan ülkelerdeki imalat sanayi üretiminin bir kısmının genel özelliği, büyük ölçekli firmalara fason üretim yapma veya ithal girdiye dayalı olarak üretimin son aşamasını gerçekleştirme biçiminde olmaktadır. Bu yapı, Türkiye dâhil birçok gelişmekte olan ülkenin imalat sanayi yapısını gelişmiş ülkelere bağımlı hale getirmektedir. (Aydoğuş ve diğerleri, 2012).

Teknoloji ihtiyacını büyük ölçüde transfer yoluyla gerçekleştiren imalat sanayinin, teknolojiyi içsel olarak üretime dinamiğini zayıflatmaktadır. Rekabet gücünün yüksek olduğu ürünler genellikle geleneksel sanayi ürünleridir. İmalat sanayi ihracatı hızla artmakta olsa da ithalatın daha büyük bir hızla arttığı görülmektedir. Verimlilik göstergeleri göz önünde bulundurulduğunda ise, kısmi verimlilik göstergelerinden emek ve sermaye verimliliğinde yukarı yönlü bir eğilim gözlenmekle birlikte, ara girdi birimi başına üretim olarak tanımlanan verimlilik değerlerinde aşağı doğru eğilim gözlenmektedir (Aydoğuş ve diğerleri, 2012). 1979 yılında 1,77 olan verimlilik oranı, 2001 yılında 1,55'e düşmüş, 2003 yılındaki 1,22 değeri ise 1,15'e gerilemiştir. 1980-2001 döneminde ortalama 1,65 olan verimlilik, 2003-2008 döneminde 1,15 olmuştur. Bu dönemde verimliliğin girdi birimi başına üretimin ortalama olarak azaldığı görülmektedir (Aydoğuş ve diğ., 2012: 92). Bu durum üretim artmakta olsa da yaratılan birim başına katma değer zaman içinde düşmekte olduğu anlamına gelmektedir. İmalat sanayisinde elde edilen üretim artışı büyük ölçüde ara girdi kullanımına dayanmakta, kısmen toplam verimlilik artışı, üretim artışına katkı vermekte ve emek ve sermayenin büyümeye katkısı son derece sınırlı düzeyde kalmaktadır. (Aydoğuş ve diğ., 2012: 107).

Türkiye ekonomisinde 1980-88 yılları arasında ihracatın rekabet gücünü koruması, sık sık yapılan devalüasyonlar, sermayenin verimliliğindeki artışlar ve ücretlerin baskı altında tutulmasıyla sağlanmıştır (Sönmez, 2003: 179). Ekonomik istikrar önlemleriyle başlayan 1980'den sonra uygulamaya konan bu sanayileşme politikasıyla önemli bir ihracat (dışsattım) artışı sağlanmıştır. Bu artışın daha çok imalat sanayisi ürünlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 1980'den sonra sağlanan ihracat artışı imalat sanayisinin üretken kapasitesinde bir gelişmeye dayandırılmamıştır. 1980'li yıllar

boyunca, büyük ölçüde 1980 yılı öncesi dönemden devir alınan sanayi kapasitesi daha etkin kullanılarak ve üretim maliyetinden çok ihracat fiyatları düşürülerek bir dışsattım artışı sağlanmıştır. Bu nedenle bu politikalar ihracata yönelik sanayileşme politikası olmaktan çok, ihracatı arttırma politikaları olarak değerlendirilmiştir.

1980’li yıllar boyunca, uygulanan ihracata yönelik sanayileşme politikaları sonucu, sanayi ürünleri dışsattımında önemli bir artış sağlanmıştır. Uluslararası rekabet Türk sanayicisinin gündemine girmiş, verimlilik ve kalite anlayışı gelişmiştir. Uluslararası pazarlar için üretim yapma ve uluslararası pazarlama anlayışı yaygınlaşmıştır. Ancak sanayileşme açısından ele alındığında, imalat sanayisine yapılan yatırımların payı oldukça durağandır. 1980’li yıllar boyunca, özel kesimde yatırım artış hızı duraklamış ve üretim artış hızının sürekli gerisinde kalmıştır. Kamu yatırımları ise olağanüstü bir azalma göstermiştir (Kepenek ve Yentürk, 2007: 419).

Türkiye’de 1980’li yıllarda liberal bir ithalat rejimi uygulanması, ihracatın ve yatırımların teşviki ekonomide, özellikle imalat sanayinde önemli etkiler yapmıştır. İthalatın liberasyonu imalat sanayi üzerinde bir ölçüde etki doğurmuştur. Sanayiciler kalite, maliyet ve fiyat açısından rekabet gücüne ulaşma çabası içine çekilmişlerdir. İç piyasalarda tekel ve oligopol gücüne sahip firmalar bu ayrıcalıklarını yitirdiklerini görerek dış rekabete hazırlanmaya başlamışlardır. Teknoloji seçiminde ve kaynak kullanmada tercih yapma rahatlığı ortadan kalkınca sanayiciler kapasite kullanımını arttırma ve verimliliği yükseltme gayreti içine girmişlerdir. Yatırım maliyetinin yükselmesi firmaları kurulu kapasiteden azami ölçüde yararlanmaya yöneltmiştir.

1980 sonrasında serbestleşme ve dışa açılma stratejisi takip eden Türkiye’de kredi faizlerinin yükselmesi, Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) zamları ve ithalatın serbestleşmesi gibi bir dizi uygulama ve politikalar imalat sanayini dışa açılmaya zorlamıştır. Bu dönemde uygulanan döviz kuru, ihracat teşvikleri, ulaştırma ve haberleşme alt yapısının iyileştirilmesi politikaları ve başta iletişim ve teknoloji kullanımındaki gelişmeler sanayinin küreselleşmeye uyumunu kolaylaştırıcı etkiler yapmıştır. Ancak ekonomideki istikrarsızlık dolayısıyla, imalat sanayinin tümüyle bu stratejiye uygun bir üretim ve yatırım performansı sergilediği söylenemez. İhracata dönük sanayi dallarında kaynakların bir bölümünün yatırıma yöneldiği anlaşılmaktadır. Üretim kapasitesini genişletici yeni yatırımların yapılmaması sanayinin verimlilik artışlarına dayalı büyüme sürecini de olumsuz biçimde etkilemiştir.

Sanayinin gelişmesi ve ihracatın artması, kapasite kullanımının artması ile bir noktaya kadar mümkün olmaktadır. Sanayide arzulan ölçüde bir gelişmenin olabilmesi ve bunun sürebilmesi için öncelikle ekonomik istikrarın sağlanması şarttır. Sınai üretiminin artması üretim kapasitesinin genişlemesi halinde devam edebilir. Dinamik bir sanayileşme, teknolojik gelişme, üretim çeşitlemesi ve ihracata dönük üretim ile mümkün olabilir. Bunun için sınai üretimin yatırımdan başlayarak desteklenmesi gerekmektedir.

1990'lı yıllar Türkiye ekonomisi, geçmiş dönemlere göre ve tüm sorunlara rağmen daha dinamik bir yapıya kavuşmuş ve küreselleşme akımına ayak uydurmaya çalışmıştır. 2000-2001 krizinden sonra sanayi, toparlanma sürecine girmiştir. Fakat bazı yapısal ekonomik sorunları da yaşamaktadır. Sanayinin ithal ham madde ve yatırım mallarına bağımlılığı yükselmektedir. Dış ticaret açığının mutlak ve nispi olarak büyümesi bu gelişmenin açık kanıtıdır. Sanayi yapısında düşük katma değer yaratan, dışa bağımlılığı yüksek sanayi kollarının ağırlığı artmaktadır (Şahin, 2007: 384).

Türk sanayisinin uzun dönemli yapısal bir rekabet gücü artışı için yeni sanayileşme politikaları oluşturulması 1990'lı yıllarda gündeme gelmeye başlamıştır. Ancak 1990'lı yıllar, dış finansal serbestliğe geçiş yılları olmuştur. Türkiye'nin 1989'dan sonra uygulamaya başladığı finansal serbestliğin imalat sanayisine çeşitli nedenlerle olumsuz etkileri ortaya çıkmıştır. En önemlileri, kamu hesaplarındaki bozulma nedeniyle, kamu alt yapı yatırımlarının durması, faiz oranlarının hızla yükselerek imalat sanayisi sektörüne yapılacak yatırımları olumsuz etkilemesi, yüksek enflasyonla sonuçlanan dengesizliklerin ortaya çıkması ve TL'nin değerlenmesi nedeniyle imalat sanayisi rekabet gücünün azalmasıdır. Bunun yanında Türkiye ekonomisinde sanayisizleşme sürecinde fazla değerlenmiş yerli paranın uluslararası rekabet gücü kaybına yol açması nedeniyle de imalat sanayi sektörünün performansını, verimliliğini ve ekonominin toplam istihdam düzeyini olumsuz yönde etkilemiştir (Şıklar ve Tonus, 2007).

Öte yandan finansal serbestlik politikaları ile yerli paranın yabancı paralar karşısında değerlenmesi, faiz oranının yükselmesi, iç talebin artması, ihracatın azalması ve imalat sanayisinde iç talebe yönelik yatırımların yapılması gibi sonuçlar olmuştur. 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz ve devalüasyondan sonra dışsattım artmış ve imalat sanayi dışsattımının GSMH içindeki payı ilk kez yüzde 10'un üzerine çıkmıştır. 1994 yılındaki krizden sonra imalat sanayi yapısı 1980 yılında görülen özellikleri taşımakta ve yüksek dışsattım, düşük yatırım ve düşük katma değer artışı bir arada görülmektedir. Zayıf sanayileşme imalat sanayisinin gündemindeki yerini korumuştur. Finansal serbestlik politikalarının sürdüğü 2000'li yıllar da yaşanan faiz oranları ve döviz kurudaki istikrarsızlıklar imalat sanayi yatırımlarında olumsuz etkilerini göstermeye devam etmiştir. Ancak 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin etkisi önce devalüasyon sonra da düşük ücret ve verimlilik artışı ile dışsattımın yükselmesinde etkili olmuştur (Kepenek ve Yentürk, 2007: 419).

Özetle; ihracat eksenli ekonomi politikasının başlıca sonuçları, başlamış olan makine ve motor üretimini amaçlayan sanayileşme girişimlerinin tümüyle bir tarafa bırakılması, KİT özelleştirme süreci, ihracata dayalı büyüme yaklaşımının bir sonucu olarak her türlü ihracata büyük destekler sağlanması, dış pazarlarda rekabetin düşük ücretlere dayandırılması, finans piyasalarının tam anlamıyla serbestleşmesi ve devletin mal üretiminden tümüyle ve hizmet üretiminden de önemli ölçüde çekilmesidir.

Türkiye ekonomisinin sanayi politikasının temel hedef ve stratejilerinin belirlendiği 2003 yılında yayımlanan Sanayi Politikası Belgesi'nde; devletin sanayi politikasını yeri şu şekilde ifade edilmiştir: “Devlet, uluslararası kurallar çerçevesinde sanayiye destekleyici, piyasaları düzenleyici ve denetleyici rolünü güçlendirecek, bazı stratejik konular dışında sanayiden çekilmeyi sürdürecektir. Bu bağlamda özelleştirme faaliyetlerine özel önem verilecektir. Kamu kesimi yatırımları ağırlıklı ekonomik ve sosyal altyapı alanlarında yoğunlaştırılacak, özel kesimin ise kamu kesiminin çekildiği tüm alanları da kapsayacak şekilde yatırımlarını arttırarak sürdürmesi özendirilecektir” (Türkiye Sanayi Politikası Belgesi, 2003).

Sonuç olarak, iktisadi performans bakımından 1980 sonrası dışa açılma dönemi, önceki on yılları anımsatırcasına, yine bir yükselme-çöküş çevrimine sahiptir. Özellikle dışarıdan yardımların etkisiyle 1980'lerin başındaki önemli toparlanmanın ardından süreç 1990'larda giderek sürdürülemez ve krizlere yatkın bir hale gelmiştir (Öniş ve Şenses, 2009: 726). Bu süreç içinde ekonomi, hızlı, sürekli ve değişken oranlarda enflasyona ve 1989 ortalarında serbestleştirilen sermaye hareketlerine bağlı olarak finansal krizler ve büyük çaplı döviz kuru ve faiz oranları dalgalanmalarının belirlediği kısa dönem gündem içine hapsolmuştur. Bunun sonucunda da yatırım, büyüme, istihdam ve gelir dağılımı gibi orta ve uzun döneme yönelik hedefler yanında sanayileşme hedefinden de giderek uzaklaşmıştır (Şenses ve Taymaz, 2003).

Bu durum, sermaye hesabının serbestleştirilmesinde çok daha aşamalı, seçici davranan bazı geç kalkınan ve gelişmekte olan Asya ülkelerinin deneyimleriyle tam bir tezat oluşturmuştur. Özellikle Türkiye'de devlet, Washington Mutabakatı'nın önerdiği politikalara uygun olarak, mali istikrarsızlığın ve yeterli bir düzenleyici çerçeve oluşturulmadan, vaktinden önce sermaye hesabını dışa açarak 1994, 2000 ve 2001'de yaşanan krizlerin başlıca sorumlusudur. Bu krizler, Türkiye'nin iktisadi performansını, özellikle Asya'daki gelişmekte olan piyasaların performanslarıyla karşılaştırdığında ciddi olarak zayıflatmıştır (Öniş ve Şenses, 2009).

3. Doğu Asya Ülkelerinde Sanayisizleşme Deneyimleri

1990-2005 döneminde Doğu Asya dışındaki özellikle Latin Amerika ve Türkiye gibi birçok ülkede dışa açıklık ve imalat sanayisinin GSYİH içindeki payının birbirine ters yönde seyretmiştir. (Kazgan, 2009; 308). İmalat sanayisinin daralması ile ortaya çıkan yüksek işgücü arzının hizmetler sektörü tarafından hızlı şekilde istihdam edilememesi; döviz kurunun aşırı değerlenmiş olması, imalat sanayisine özgü yapısal sorunlar veya ekonominin genelini ilgilendiren temel sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda ülkeler yüksek işsizlik ve yaşam standartlarının düşmesi gibi sorunlarla karşılaşmaktadırlar (Rowthorn ve Ramswamy, 1997; 5). Doğu Asya ülkeleri dışında, dış ticaret ve sermaye hareketleri serbestliğinden gelişmekte olan ülkeler zarar görmüşlerdir. Bunun bir nedeni, hızlı sermaye girişlerinin yarattığı kur çapasının (enflasyon sürerken) yerli parayı aşırı değerli duruma getirerek, rekabet gücü kaybına yol açması, fon girişleri ithalatı arttırırken aşırı değerli yerli paranın yarattığı haksız rekabetin, rekabete dayanamayan imalat kesimini tasfiyeye götürmesi, bir diğer nedeni

ise, verim artışının bunu giderecek hızda artmamasıdır. Asya ülkeleri (dış fazla ve rezerv birikiminin gösterdiği gibi) yerli parasını eksik değerli tutup, verimi hızla arttırıp imalat sanayilerini hızla geliştirmişlerdir (Kazgan, 2009: 309).

Gelişmiş Doğu Asya ekonomileri Güney Kore ve Tayvan sanayisizleşme sürecine 1980'li yıllardan sonra özellikle kişi başı gelirlerini gelişmiş ülkelerin seviyelerine ulaştırdıktan hatta geçtikten sonra başlamışlardır. Hong Kong ise 1970'lerin ortalarında %45 olan imalat sanayisi istihdam oranı 1990'lerden sonra düşmeye başlamıştır. Hong Kong benzeri şehir devleti olan Singapur'da da imalat sanayi istihdamı azalma eğilimindedir. Doğu Asya ekonomileri; sanayisizleşme süreci içinde olan ve istihdam sorunu yaşamayan ülkeler olarak ortaya çıkmaktadırlar (Rowthorn ve Ramswamy, 1997: 6).

1980'li yıllardan itibaren Doğu Asya ekonomilerinde azalan seyir halinde olan işsizlik oranları; Güney Kore'de yaklaşık %4, Singapur'da %6, Hong Kong'da %5 seviyesindedir. Türkiye ekonomisinde ise 1980 yılından itibaren artan eğilimde devam eden işsizlik oranı ortalama %12 oranındadır. Doğu Asya ekonomilerinde genel olarak sanayi sektöründeki istihdam oranındaki payı azalma eğilimindedir. Hong Kong'da 1980 yılında %50 olan sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 2009 yılında %12'ye düşmüştür. Aynı zaman diliminde imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payı da azalış ve hizmetler sektörünün payı da artış eğilimindedir. Singapur ekonomisi için ise 1980 yılında %36 olan sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 2009 yılında %22'ye düşmüştür. Aynı zaman diliminde imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payı da azalış ve hizmetler sektörünün payı da artış eğilimindedir. Güney Kore ekonomisi için ise 1980 yılında %29 olan sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 2009 yılında %17'ye düşmüştür. Ancak imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payı ise artış eğilimindedir. Türkiye ekonomisi açısından sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1990'da %21 ve 2010 yılında %26 oranında aynı zaman diliminde ise imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payı azalmış ve hizmetler sektörünün ise artmıştır.

Doğu Asya ekonomilerinden özellikle Güney Kore ekonomisinde sanayi sektöründe istihdam oranındaki düşüş ile birlikte imalat sanayinin GSYİH içindeki payı ve imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payının arttığı görülmektedir. Güney Kore ve Tavyan ekonomileri yüksek katma değerli ve verimlilik düzeyi yüksek, sermaye, teknoloji yoğun, daha nitelikli işgücü gerektiren sektörlerle yönelik imalat sanayisinin geliştiğini göstermektedir. Buna karşılık; Türkiye ekonomisinde imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı düşme eğilimde ve bunun yanında sanayi sektörü istihdam eğilimi de artış yönündedir. Bu durum Doğu Asya ekonomileri ve özellikle Güney Kore ve Tayvan ekonomileri ile karşılaştırıldığında Türkiye ekonomisinde düşük katma değerli, daha emek yoğun, daha niteliksiz işgücü gerektiren sektörlerin yoğunlaştığını göstermektedir.

Tablo 2'de Doğu Asya ülkeleri ile Türkiye ekonomisinde yer alan ana sektörlerin toplam katma değer içindeki paylarının yıllar itibarıyla değişimleri yer almaktadır.

Türkiye ekonomisinde ve Doğu Asya ekonomilerinde özellikle 1987 sonrasında imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı azalırken hizmetler sektörünün payı artmaktadır. Tabloda görüldüğü gibi Türkiye ekonomisinde 1978 yılında %17, 1998 yılında %22 olan imalat sanayisinin GSYİH'deki payı 2018 yılında %19'a gerilemiştir. Hizmetler sektörünün payı ise aynı dönemde %43'den %49'a ve daha sonra %54'e yükselmiştir. Doğu Asya ekonomilerinde imalat sanayisinin GSYİH'deki payı 1978'de ortalama %23 seviyesindeyken 2018 yılında ortalama %16 oranına gerilemiştir (Tayvan hariç). Aynı dönemde hizmetler sektörünün payı ise ortalama %47'den %61'e yükselmiştir (Tayvan hariç).

Tablo 2: Doğu Asya Ülkeleri ve Türkiye’de Temel Sektörlerin GSYİH İçindeki Paylarının Karşılaştırması

Ülkeler	Tarım GSYİH İçindeki Payı (%)			Sanayi GSYİH İçindeki Payı (%)			İmalat Sanayi GSYİH İçindeki Payı (%)			Hizmetler GSYİH İçindeki Payı (%)		
	1978	1998	2018	1978	1998	2018	1978	1998	2018	1978	1998	2018
Tayvan	27	6	1.6	29	48	30	20	39	-	44	46	70
Hong Kong	1	0	0.1	1	14	6	24	2	1	40	52	54
Güney Kore	20	4	2	30	35	35	21	25	27	37	46	61
Singapur	2	0.1	0.03	31	32	25	23	23	21	63	63	69
Türkiye	32	12	6	23	31	29	17	22	19	43	49	54

Kaynak: World Bank 2020, World Development Report 1987 ve T.C. Kalkınma Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Göstergeler Raporu 2011.

UNIDO'nun (The United Nations Industrial Development Organization) imalat sanayisinde yaratılan toplam değerler arasındaki dağılımına yönelik verileri değerlendirildiğinde, Doğu Asya ekonomileri özellikle Güney Kore ve Tayvan ekonomilerinde ortaya çıkan imalat sanayi katma değerinde yüksek pay alan sektörler; elektronik, TV, radyo, demir çelik, makine, motor, otomotiv, gemi ve rafine petrol ürünleridir. Türkiye ekonomisinde ise tekstil ve giyim sektörü, yiyecek-ıçecek sektörü üretim malzemeleri, mobilya imalatı, kauçuk, plastik, elektrik, makine, motorlu araç parçaları, temel metaller, metalik olmayan mineraller gibi sektörler imalat sanayisindeki toplam katma değer içinde daha yüksek paylara sahiptirler (UNIDO, Statistical Database, 2013).

Tablo 3 ve 4'de yer alan Doğu Asya ülkelerinin farklı düzeydeki teknoloji yoğun imalat ürünleri ihracat ve ithalat değerinin karşılaştırmasına göre Türkiye ekonomisi orta seviyeli teknoloji yoğun imalat ürünleri ihracatını 3 milyar dolardan (1995) 37 milyar dolara (2011) çıkarmıştır. Yüksek seviyeli teknoloji yoğun imalat ürünleri ihracatını ise 1 milyar dolardan (1995) 10 milyar dolara (2011) yükseltmiştir. Doğu Asya ekonomilerinde ise orta seviyeli teknoloji yoğun imalat ürünleri ihracatı ortalama

22 milyar dolardan (1995) 82 milyar dolara (2011) çıkarmıştır. Yüksek seviyeli teknoloji yoğun imalat ürünleri ihracatını ise ortalama 52 milyar dolardan (1995) 194 milyar dolara (2011) yükseltmiştir.

Tablo 3: Doğu Asya Ülkeleri ve Türkiye'nin Farklı Düzeydeki Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri İhracatının Karşılaştırması (Milyar \$)

Ülkeler	Düşük Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri			Orta Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri			Yüksek Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri		
	1995	2000	2011	1995	2000	2011	1995	2000	2011
Tayvan	12 / 111*	15 / 148*	30 / 306*	21	28	50	41	70	161
Hong Kong	7 / 173	7 / 202	6 / 428	24	31	69	55	74	233
Güney Kore	15/125	18/172	98/555	27	34	155	44	74	193
Singapur	3/118	2.7/137	13/409	16	18	54	71	88	192
Türkiye	2/21	2.7/27	21/134	3	4.3	37	1	2.8	10

Kaynak: The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). UNCTADSTAT. <http://unctadstat.unctad.org>. (Kasım 2012). (*Ülkelerin ilgili yıla ait toplam ihracat değeri)

Tablo 4: Doğu Asya Ülkeleri ve Türkiye'nin Farklı Düzeydeki Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri İthalatının Karşılaştırması (Milyar \$)

Ülkeler	Düşük Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri			Orta Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri			Yüksek Seviyeli Teknoloji Yoğun İmalat Ürünleri		
	1995	2000	2011	1995	2000	2011	1995	2000	2011
Tayvan	8/103*	6/139*	14/281*	21	30	44	37	64	101
Hong Kong	9/196	8/212	8/483	30	33	73	66	84	249
Güney Kore	10/135	7/160	36/524	29	24	77	38	55	121
Singapur	7/124	4/134	14/365	25	26	55	58	68	130
Türkiye	3/35	3/54	18/240	8	14	53	9	15	47

Kaynak: The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). UNCTADSTAT. <http://unctadstat.unctad.org>. (Kasım 2012). (*Ülkelerin ilgili yıla ait toplam ithalat değeri)

Türkiye ekonomisinde; 1995 yılında orta seviyeli teknoloji yoğun ürünlerin toplam ihracat içindeki payı %14'den 2011 yılında %27'ye yükselmiştir. Yüksek seviyeli teknoloji yoğun ürünlerin toplam ihracat içindeki payı ise 1995 yılında %1 ve 2011 yılında %7 oranında gerçekleşmiştir. Doğu Asya ülkelerinde özellikle Güney Kore ve Tayvan ekonomilerinde, aynı dönemlerde orta seviyeli teknoloji yoğun ürünlerin

toplam ihracat içindeki payı ortalama %24, ileri teknoloji yoğun ürünlerin payı ise ortalama payı %40 düzeyindedir.

Tablo 5: Türkiye Ekonomisinde Yaratılan Toplam Katma Değerin Sektörler Arasında Dağılımı (Milyon \$)

	Tarım ve Balıkçılık	Sanayi	Madencilik ve Temel İmalat Ürün Parçaları	İmalat	Hizmetler	Ulaşım ve İletişim
1970	6.511	6.412	5.026	4.617	8.872	1.521
1980	17.283	26.409	21.314	19.485	42.321	8.283
1990	25.304	73.408	61.004	54.850	89.803	19.410
2000	26.898	74.845	61.401	53.509	147.800	32.400
2010	61.709	171.317	141.215	113.773	422.811	95.884
2017	51.807	248.297	175.389	149.496	454.430	86.870

Kaynak: The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). UNCTADSTAT. <http://unctadstat.unctad.org> (Mart 2020)

Tablo 5 ve 6'da görüleceği üzere; Türkiye ekonomisinde yaratılan toplam katma değer sektörler arasındaki dağılımında; 1970 yılında sanayi sektörünün 6,4 milyar dolar katma değeri 2018 yılında 248 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Aynı dönemde imalat sanayi katma değeri 4 milyar dolardan 149 milyar dolara, hizmetler sektörü katma değeri ise 9 milyar dolardan 454 milyar dolara yükselmiştir. Sanayi sektörü ve özellikle imalat sanayinin toplam katma değer içindeki payları açısından değerlendirildiğinde; Türkiye ekonomisinde sanayi sektörünün payı %29'dan %33'e, imalat sanayi sektörünün payı ise %21'den %20'ye gerilemiştir.

Tablo 6: Türkiye Ekonomisinde Yaratılan Toplam Katma Değerin Sektörler Arasında Dağılımının Toplam Katma Değer İçindeki Payları (%)

	Tarım ve Balıkçılık	Sanayi	Madencilik ve Temel İmalat Ürün Parçaları	İmalat	Hizmetler	Ulaşım ve İletişim
1970	29	29	23	21	40	6
1980	20	30	24	22	49	9
1990	13	38	32	29	47	10
2000	10	29	24	21	59	13
2010	9	26	21	17	64	14
2017	7	33	23	20	60	12

Kaynak: The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). UNCTADSTAT. <http://unctadstat.unctad.org> (Nisan 2018)

1990-2005 döneminde Türkiye ekonomisinde Doğu Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında iki göstergenin (dışa açıklık ve imalat sanayisinin GSYİH içindeki payı) birbirine ters yönde seyretmiştir (Kazgan, 2009) Yani, serbestleşme dış ticaret oranını yükseltirken imalat sanayinin GSYİH içindeki payını kaybetmesiyle birlikte Türkiye ekonomisi “*sanayisizleşme*” yoluna girmiş gözükmektedir.

Taymaz ve Voyvoda (2009) ise, Türkiye ekonomisinde sanayinin yeniden yapılanmasına yönelik yapmış oldukları çalışmada; Türkiye ekonomisinin özellikle 2001 yılı sonrası uluslararası pazarlara eklemlenmesinde; temel ve düşük teknoloji yoğun ürünlerde uzmanlaşmış üretim yapısından orta-yüksek teknoloji ürün yapısına doğru bir dönüşüm içinde olduğunu belirtmektedirler. Genel olarak sanayi üretimindeki büyüme oranları geleneksel sektörlerden yüksek ve orta düzeydeki teknoloji yoğun ürünlere doğru olan talep artışı ile desteklenmiştir (Taymaz ve Voyvoda, 2009: 167).

2001 sonrası uygulanan makroekonomik politikalar ve Türk Lirasının aşırı değerli olması ekonominin üretim yapısının dönüşümünü etkilemiştir. Özellikle geleneksel imalat sanayi ihracatı rekabet gücünü kaybetmiştir. Ekonomide düşük maliyetli ithalatın desteklediği yeni üretim ve ihracat alanları ortaya çıkmıştır. İthalat aşırı bağımlı olan bu sektörler katma değer ve istihdam yaratmada sınırlı kalmışlardır (Taymaz ve Voyvoda, 2009: 146). Bu durum; iç üretimin yerine ara malları ithalatının artmasına ve üretim ve ihracat sektörlerinin ithalata, dışa bağımlı hale gelmesine neden olmuştur. Buna ek olarak ekonominin katma değer yaratması ve istihdam oranının artması kısıtlanmış ve engellenmiştir (Taymaz ve Voyvoda, 2009: 167).

Türkiye’de ciddi anlamda bir sanayisizleşme sürecinden geçilmektedir (Yeldan, 2016). Sanayinin payı 2000 yılı öncesine görece milli gelirin yaklaşık %30’u düzeylerinden %15’ler düzeyine gerilemiştir. Dolayısıyla imalat sektörünün toplam istihdamdaki payı da düşmüş durumdadır (Yeldan, 2016). Sönmez’e göre (2016), Türkiye’de tüm ekonomiyi sürükleyici gücü, dinamizmi olan imalat sanayisi, özellikle son 5 yılda ivme kaybetmektedir. Bu ivme kaybındaki önemli etkenlerden biri Anadolu’daki sanayi potansiyelinin atıl kalması ve gerilemesi ile birlikte bölgesel sanayi atılımının gerçek anlamda sağlanamamasıdır. Sanayisizleşme süreci Türkiye için ciddi bir sorun olmayı sürdürürken, var olan sanayinin de İstanbul’un inisiyatifinde “Marmara odaklı” hale gelmiş olması da bu etkenler arasındadır (Sönmez, 2016: 32).

Sonuç

Dünya ekonomisinde yer alan ülkelerin sanayileşme süreçlerinde ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir ticaret politikası yerine korumacılığı kontrollü şekilde terk ederek ihracata dayalı dışa açık bir kalkınma stratejisine geçişte Doğu Asya deneyimi etkileyici ve örnek bir tecrübe olarak diğer ülkeler tarafından değerlendirilmiştir. Türkiye ekonomisi, gelişmiş ülkelerden ve Doğu Asya ülkelerinden farklı olarak; “sanayisizleşme” olgusunun öne sürdüğü imalat sanayisinin toplam katma değer içindeki payının ve toplam istihdam içinde payının azalması sonucunda gerçekleşecek olan imalat sanayisinin girdi kullanımına bağımlı yapısını değiştirilmesi konusunda benzer dönüşümü sağlayamamıştır. Doğu Asya ülkelerinde ortaya çıkan teknoloji, nitelikli işgücü içeriği ve verimliliği yüksek sektörlerin ağırlığının artırılması şeklindeki yapısal dönüşümü sağlayamamıştır.

Genel olarak, gelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmişlik düzeyinin bir sonucu olarak imalat sanayisinin payının azalması ve dolayısıyla emek yoğun sektörlerden teknoloji yoğun sektörlerle geçiş süreci ile imalat sanayisindeki istihdam oranının azalması sanayisizleşme olarak adlandırılmıştır. Türkiye ekonomisi birçok gelişmekte olan ülke ve özellikle Doğu Asya ekonomileri ile karşılaştırıldığında ekonomik olgunluk düzeyine ulaşmadan ve 1980 sonrası uygulanan ticari ve finansal serbestlik politikalarının bir sonucu olarak bu süreçte yer almıştır. Sonuçta imalat sanayisinin toplam katma değer içinde payının azalması ile düşük katma değer yaratan, dışa bağımlılığı yüksek sektörlerin ağırlığının artması bir arada yaşanmıştır. Türkiye’de 1980 sonrası dışa açık sanayileşme stratejisi ile birlikte imalat sanayisinin dışa açılması sürecinde GSYİH içindeki payı azalma eğilimi göstermiştir. Bu süreçte Doğu Asya ülkelerinden farklı olarak Türkiye ekonomisinde kişi başına yüksek gelir düzeylerine yükselme ve ekonominin genelinde istihdam imkânları yaratan sektörlerle doğru bir kayma gerçekleşmemiştir. 1960’lı yıllardan 1980’lere kadar imalat sanayisinin ekonomi içindeki önemi ve payı artan Doğu Asya ekonomilerinde ise yüksek kişi başına gelir düzeylerine ve en önemlisi yüksek teknoloji yoğun ürünlerde uluslararası piyasalarda rekabet gücüne ulaştıktan sonra imalat sanayisinin GSYİH içinde payı ve istihdamdaki payı azalma eğilimine geçmiştir. Doğu Asya ülkeleri sanayisizleşme sürecinde işsizlik sorunu ile karşılaşmadan sermaye yoğun imalat sanayi yapısı ile rekabet avantajı elde etmişlerdir.

Doğu Asya ülkeleri tarafından ihracata dayalı sanayileşme sürecinde ekonomilerindeki niteliksel dönüşümü gerçekleştirdikleri uygulama alanları olan uluslararası rekabet edebilme gücüne sahip sanayi dallarının seçilmesi, geliştirilmesi, uzmanlaşma, bu sanayi dallarının ihtiyaç duyduğu nitelikli insan ve işgücü koşullarının oluşturulması, devlet destekli stratejik teknoloji politikaları ve altyapısının oluşturulması ve yatırım imkânlarının yaratılması gibi stratejik alanlar devlet kontrolünde ve denetiminde uygulanan stratejik politikalar ve uygulamalarla gerçekleştirilmiştir.

Doğu Asya ülkelerinin hedeflerine ulaştıkları ve aştıkları dünya ekonomisinde gerek ihracat gerekse sanayi yapısı açısından ilk 10'da yer aldıkları dönemde benzer politika ve stratejiyi benimseyen Türkiye ekonomisi artan oranda dış açıklar, borçlanma, birbirini takip eden ekonomik krizlerle karşı karşıya kalmıştır. 1960'lı yıllardan itibaren ihracat ürün yapısının seyri de bu ülkeleri Türkiye ekonomisinden ayırmaktadır. 1960'lı yıllarda ihracat yapıları emek-yoğun ve tarıma dayalı sektörlerle dayanırken 1990'lı yıllardan itibaren teknoloji-yoğun ürünlerde dünyanın en büyük ihracatçı ülkeleri arasında yer almaktadırlar. Türkiye ekonomisi ise ihracatın bileşimini niteliksel olarak dönüştürmek yerine ihracatını sayısal olarak artırarak ancak bu ülkelerle yarışabilme ve dünya ekonomisine entegre olmak çabasındadır.

Sonuçta; Türkiye ekonomisi, dışa açılma sürecinde gelişmiş ülkelerden ve özellikle Doğu Asya ülkelerinden farklı olarak; "sanayisizleşme" olgusunun öne sürdüğü imalat sanayisi içinde teknoloji, nitelikli işgücü yoğun ve dolayısıyla verimliliği yüksek sektörlerin ağırlığının artırılması şeklindeki yapısal dönüşümü sağlayamamıştır. Aynı zamanda dışa bağımlı girdi kullanımı yüksek olan özellikle düşük ve orta teknoloji yoğun sektörlerden oluşan bir imalat sanayi yapısı oluşmuştur.

Kaynakça

- Aydoğuş, O., Çolak, Ö. M. ve Lenger, A. (2012). *Türkiye'nin Büyüme Stratejisi: Yapısal Analiz ve Politikalar*. Ankara: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Yayını.
- Balassa, B. (1971). *The Structure of Protection in Developing Countries*. IBRD (World Bank) and John Hopkins Press.
- Balassa, B. (1986). "Aşamalı Karşılaştırmalı Üstünlükler". *Dışa Açık Ekonomi Üzerine Makaleler*. H.A. Hedili (drl.). Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını. Yayın No: 1986/270.
- Balassa, B. (1986). "Gelişmekte Olan Ülkelerde Dışa Açılma ve Döviz Kuru Politikaları: Türkiye Deneyimi". *Dışa Açık Ekonomi Üzerine Makaleler*. H.A. Hedili (drl.). Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayını. Yayın No: 1986/270.
- Bluestone, B. ve Harrison, B. (1982). *The Deindustrialization of Amerika*. Basic Books.
- Borchert, J. (2007). "Deindustrialization". *Homelessness Handbook*, D.Levinson ve M. Ross (drl.). Berkshire Publishing Group.
- Cowell, M. (2015). *Dealing with Deindustrialization: Adaptive Resilience in American Midwestern Regions*. New York: Routledge.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2006). *Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013)*, Ankara. www.dpt.gov.tr (Ocak, 2013).

- Ferguson, P.R. ve Ferguson, G. J. (1994). *Industrial Economics: Issues and Perspectives*. New York University Press.
- Jenkins, R. (2001). “Sanayileşme ve Dünya Ekonomisi”, F. Şenses (ed.), S. Öztürk (çev.), *Kalkınma İktisadı: Yükselişi ve Gerilemesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 211-254.
- Kazgan, G. (2009). *Küreselleşme ve Ulus Devlet*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kepenek, Y. (2012). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2006). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kutscher, R. E., and Valerie, A. P. (1986). Deindustrialization and the Shift to Services. *Monthly Labor Review* (June): 1-5.
- Magaziner, I. ve Reich, R. (1983). *Minding America’s Business: The Decline and Rise of American Economy*, New York: Harcourt Brace.
- Öniş, Z. ve Şenses, F. (2009). Gelişen Post Washington Mutabakatı’nı (PWM) Yeniden Düşünmek. *Neo-liberal Küreselleşme ve Kalkınma, Seçme Yazılar*. F. Şenses (dr.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. ve Şenses, F. (2009). Küresel Dinamikler, Ülke içi Koalisyonlar ve Reaktif Devlet: Türkiye’nin Savaş Sonrası Kalkınmasında Önemli Politika Dönüşümleri, *Neo-liberal Küreselleşme ve Kalkınma, Seçme Yazılar*. F. Şenses (dr.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rowthorn, R. ve Ramswamy, R. (1999). *Growth, Trade and Deindustrialisation*. IMF Staff Paper. 46(1):18-41.
- Saeger, S.S. (1997). *Globalization and Deindustrialization: Myth and Reality in the OECD*. *Weltwirtschaftliches Archiv, Review of World Economics*, 133(4): 579-608.
- Sönmez, A. (2003). *Doğu Asya Mucizesi ve Bunalımı, Türkiye İçin Dersler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını.
- Sönmez, M. (2016). Sanayisizleşme Anadolu’yu Kurutuyor. *Mühendis ve Makina*, 57(678): 31-42.
- Stover, R. G., Lichty, M.L. ve Stover, P.W. (1999). *Industrial Societies: An Evolutionary Perspective*, New Jersey: Prentice Hall.

- Şahin, H. (2007). *Türkiye Ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Şenses, F. ve Taymaz, E. (2003). *Unutulan Bir Toplumsal Amaç: Sanayileşme Ne Oluyor? Ne Olmalı?* ODTÜ, Ekonomik Araştırma Merkezi Yayını, 1.sayı. 1-23.
- Şıklar, İ. ve Tonus, Ö. (2007). Is It Possible to Deindustrialize Before Industrialization? The Turkish Case. *Journal of Economics*, 55(6): 594-611.
- Taymaz, E. ve Voyvoda, E. (2009). Industrial Restructuring and Technological Capabilities in Turkey. *Turkey and the Global Economy. Neo-Liberal Restructuring and Integration in The post-crisis Era*. Z.Öniş ve F.Şenses (drl.). New York: Routledge.
- The United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). Statistical Database. <http://www.unido.org>. (Ocak, 2013).
- Thirlwall, A.P. (2011). *Economics of Development: Theory and Evidence*. 9. Baskı. Londra: Palgrave Ed.
- Treganna, F. (2009). Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally. *Cambridge Journal of Economics*. 33(3):433-466.
- Treganna, F. (2011). *Manufacturing Productivity, Deindustrialization and Reindustrialization*. United Nations University. World Institute Development Economic Research Working Paper. No.2011/57, 5-26.
- T.C. Devlet Planlama Teşkilatı (2003). *Türkiye Sanayi Politikası: AB Üyeliği'ne Doğru*, Ankara: DPT Yayınları. www.dpt.gov.tr (Aralık 2012).
- T.C. Sanayi ve Ticaret Bakanlığı (2010). *Türkiye Sanayi ve Strateji Belgesi (2011-2014)*, Ankara. www.sanayi.gov.tr (Ocak, 2013).
- Yeldan, E. (2016). Sanayisizleştirme anlayışı terk edilmeli. BirGün, (1 Ekim 2016), sayfa 5.